ЖИТТЯ БІЛОГО БУДИНКУ

Дитбудинок був далеко від міста, в лісах; газети сюди прибували раз на тиждень і то з запізненням. Вчителі жили там старі й неприваблівi, між ними було лише дві жінки. Одна з них, економка, Настасія Павловна, якій надходив вечір молодости, жінка прапорщика, забитого за імперіалістичної війни, а друга— молода, ще зовсім свіжа, тоненька й білява, Люда. І і прислали недавно з повітового міста. Своїм приїздом вона сполошила спокій: усі вчителі Люду полюбили, були з нею ввічливі, щоб їй вподобатись; навіть старий, сивий і лисий, Онисим Карпович у той день почистив масні плями на чорному піджаці і зав'язав гутаперчевий поруділий комірець зношеною, але ще блискучою, краваткою. Приїзд Люди обурив економку; це помітили всі, бо обід і вечеря того дня були несмачні. Економка довго не хотіла давати не то, що стола, а навіть і ліжка в кімнату нової вчительки, глузувала з старих учителів і тоненької, стрункої Людиної фігури. Люда нічого поганого не мала й на думці робити економці; вона догадувалась, що ця ворожнеча сталась через її приїзд, що несподівано поставив економку на незначне й нецікаве місце.

Економка, пообіцявши рудому вихованцеві, Сенці, дві ложки цукру, наказала йому лякати вчительку з в темних коридорах колишнього панського будинку, де з кожного кутка виглядали страхіття.

Будинок був двохповерховий з чуланами на горі, з товстими білими колонами, з довгими похмурими, на шість шибок, вікнами і великою терасою, відкіля виднівся синьо-зелений ставок, покритий ряскою,—з його води виглядав чорний поламаний човен; далі, крізь гілля високих осик проглядала, пожовкла від сонця, оболонь з річкою. У середині будинку пахло вохким підвалом і кроки лунали, як грудка, кинена в провалля. Уночі, коли сонячне світло не забігало в коридори, ходити було страшно: старе дерево тріщало і половиці потягалися перед сном, як живі істоти. Стара, боязка куховарка говорила, що, якраз о-півночі, в колишній панській молельні хтось стогне. У молельні селяни ще на початку революції повибивали вікна й поламали рямці, після того вона

стала загадкова, оббита з усіх проходів дошками. Настасія Павловна навмисне поселила Люду біля молельні.

Якраз о-півночі, Сенька підходив до дверей і стогнав. Одного разу він спробував увійти в кімнату, але обережна вчителька замикала двері. Ніхто не знав, чи боїться там жити Люда, аж до того часу, поки однієї ночі не пролунав по всьому будинку розпачливий зойк.

Позбігалися вихователі, вставши просто з постелі і накинувши на плечі ковдри та пальта. Кричав Сенька. Сам Онисим Карпович засвітив сірника. У Сеньки на лобі була велика гуля. Коли він стогнав, до дверей нечутно підійшла Люда і відчинила їх так швидко, що хлопець не встиг і відскочити.

Зніяковівши перед учителями, переляканий Сенька розповів, що економка обіцяла йому дві ложки цукру.

Обурений Онисим Карпович мерщій побіг до Настасії Павловни. Вона спала. Але старий вчитель ввійшов у кімнату, схвильовано засвітив лампу, проте, підкрутивши гніт тоді, коли шкло нагрілося.

Економка розплющила очі. Вона посміхалася, думаючи про сон, що снився. Він був такий приємний!

— Як ще щось трапиться подібне, то ми вас звільнимо.

Онисим Карпович виконував обов'язки завідателя. Але Настасія Павловна ще дужче посміхнулася. Вона безсоромно сіла на ліжку так, що ковдра впала на долівку, і з призирством глянула на старечі худі ноги вчителя.

— Одягніться, а потім із дамою говорить,—позіхнула і лягла, навіть не поцікавившися тим, як вибігав із кімнати осоромлений Онисим Карпович.

Згодом Люду вже не лякали, і економка ставилася до неї з більшою повагою. Потім поволі про цей випадок всі забули, бо в кожного раптом стало багато клопоту.

Мав приїхати новий завідатель. Настасія Павловна наводила лад по хозяйству, кричала на вихованців, муштрувала їх їсти "по-людському". В їдальні, де до того часу не було жодного стола, хлопці, а також дівчата, поївши поганого супу, гралися мисками "в по-котьола", барабанили ложками. Тепер Настасія Павловна поставила довгі дубові столи, лави, які кляла куховарка, бо їй доводилося їх мити. Тепер під обід вихованці мовчали і їли "по-людському".

Онисим Карпович з ранку збирав вихованців і гонив їх на практичні роботи: полоти город і замітати в бу-циику. Спочатку це йому не вдавалося, бо вихованці зникали, як вода в землю; але, коли дехто з них постояв навколішках годину-другу, то це вивелося.

Усі турбувалися. Гімназіальний "надзиратель" Фомич, як його всі називали, посідавши з вихованцями на схилі, де колись були мармурові східці, розмовляв про Австралію. На колінях його лежала мапа.

Було нудно і вихованцям, і Фомичу. Дівчатка дивилися на вчителя, боячись моргнути, і їхні очі зліплював медовий сон, а хлопці позіхали, задні обережно гуляли "в паличок", а передні давили один одному ноги. Фомич мало знав географію і, коли треба було показати Сідней, то довго довелося шукати на мапі цей химерний город; окуляри навіть не допомогли. А розходитися не можна було, бо Онисим Карпович наказав учити дітей. Щоб не так сумно було сидіти, Фомич почав вигадувати, без сумніву, таке, чого не було в Австралії. Він говорив, що там їздять верхи не на конях, а на великих жуках, що люди там з двома головами тощо. Такі географічні відомості вражали вихованців; вони всі реготалися, очі їм блищали від оповідання, і зже ніхто не дрімав.

Фомич захоплювався і часто просиджував на схилі довше, ніж дві години. Діти вірили майже всьому, одному лише не повірили, що в Австралії люди не балакають, а "вроді, як гавкають". Сенька порадив товаришів спитати про це в Онисима Карповича.

— Як це так? Та що це?—заметушився завідатель. —Цього ще ніхто не чув. Ах, ти, старий брехуне! А, ну. покличте-но його.

Прийшов Фомич. Він моргав очима крізь окуляри і нижня губа йому чудно сіпалася.

— Що це ви затіяли?—гримнув завідатель.—Геть, вам чого!— крикнув він на дітей.

Діти розбіглися. Фомич жалісливо помахав тремтячою рукою.

— Та їй-бо, нудно, розумієте, позіхають, я ж не сліпий. Ну, от я й почав. Та потім, що ж я знаю, мене вчили в уєзднім училищі, а чого нас вчили. Та й забув я, забув. Старий уже, старий.

Фомич чхнув, зняв кашкета, що носив ще в гімназії, вийняв хустку й витер нею сиве волосся. Він упрів; тяжко йому було сказати ці слова. Онисим Карпович зідхнув. помахав головою і довго-довго дивився, виві-. ряючи очима нещасного вчителя.

— Хіба з вами можна щось зробити? Це не дитбудинок, не школа, а шпиталь. Позбирали калік. Що ж мені розриваться, чи що?

Завідатель плюнув і призначив на місце Фомича Люду.

Це почули вихованці. Вони збунтувалися і олю-тіли.

— Це все ти, ти,—кричали вони на Сеньку. Сенька, нагинаючи голову, одштовхнув хлопців.

— Та гетьте.

Учні ще зовсім не знали Люди, а крім чого, її боялися, як незнайомої людини і в думці її зневажали, як "бабу". Фомич їм все-таки подобався; він був тихий, плохий чоловік, а останнім часом і веселий.

Вихованці загнали Сеньку в темний куток до чулана. Сенька розсердився і вдарив хлопця. Той заплакав. Дле його плач став гаслом до бійки; всі кинулися бити Сеньку. їх розмирив Фомич:

— Не бийте його.—благав він дітей.—То я старий дурень винуватий. Не бийте, дітки!

Новий завідатель приїхав у неділю вполудень. З себе він був молодий, чорнявий, з великим кучерявим волоссям, говорив басом і ходив з паличкою. Вставши з воза, він умився й зараз пішов оглядати хазяйство. На себе він напустив владний тон, побачивши, що діти деякі ходять у брудній одежі, накричав на Онисима Карповича.

— Так, нам же, не присилають нічого, ми прохали,— виправдувався Онисим Карпович.

— Чому ж не присилають? Треба про це побалакати в місті. Ви пробачте мені, що я не розібравши...

При першій нагоді Онисим Карпович відійшов від завідувателя. В його грудях не вміщалася радість. Він побачив економку і пошепки сказав:

— Прекрасна душа наш завідатель, скажу вам. Завідатель ходив, заглядав у кімнати. Вийшовши вже

з будинку, він зустрів одного хлопчика, ще ледве не збив його з ніг.

— Як тебе звуть?—спитав він у вихованця. Хлопець шморгнув носом, витерся рукавом, недовірливо подивився на незнайому людину.

— Пустіть, дядьку, — промовив він.

— Ні, не пущу. Як тебе звуть?

Біля завідателя вже зібрався майже увесь персонал дитбудинку. Була тут і Люда, і економка, і два вчителі, крім Онисима Карповича.

Вони всі почули, що приїхав завідатель і прийшли познайомитися.

Завідатель не звернув уваги на них і держав за руку хлопця, що наважився сказати:

— Коля, а хлопці називають Баришня.

— Л чого вони тебе так називають?

— Я люблю читати книжки.

— Молодець—похвалив завідатель.—А де ж ти їх читаєш?

— Мені Фомич дав. У нього був син, він виписував "Вокруг Света", журнал такий, і од цього журналу зостався "Майн-Рід". Син його вмер, а мене Фомич любить.— Хлопець підняв голову. У нього були блакитні, як волошки, розумні, красиві очі.

Він повів ними і знову засоромився.

— Так, так. Так ти знаєш, що таке індійці?

— Знаю.

— А їх багато на світі?

— Дуже багато,—покрутив хлопець головою.—Бо, коли білих б'ється двоє, то їх сотня.

Всі посміхнулися. Завідатель повернувся і почав знайомитися з учителями. Він надовго спинив свої очі на Люді, даючи їй руку, якось особливо говорив "дуже приємно", Люда навіть почервоніла. Настасія Павловна скосила очі і зле подивилася на вчительку.

— Я де ж Фомич?

Настасія Павловна вийшла вперед. їй був привід побалакати.

— Я встаю рано. А, знаєте, коли влітку сонце всходить? І, пораючись по хозяйству, бачила, як Фомич пішов з вудками на річку. Він у нас, не вам кажучи, охотник рибу ловити, чудак старий: як тільки неділя, так і на річку. І на ніч ходить за верстов шість.

Настасія Павловча не зводила очей із завідателя. Вона була напудрена, зафразована, від неї пахло свіжим милом, вдяглася вона в нову випрасовану сукню, обулась у довгі ботинки, на яких так затягла позорозки, що вони, здавалось, при першому її кроці тріснуть. Настасія Павловна разбалакалася й не кінчила б скоро, якби не вбіг знову Коля, що зник підчас знайомлення.

— Ти куди?—спитав завідатель, перебивши економку.. Коля показав горщик із метушливими, червоними червяками.

— Несу Фомичові,— й побіг.

Завідатель попрохав показати йому кімнату. Економка пішла з ним у будинок. Кімната була на другому поверсі, світла, велика Сюди Настасія Павловна знесла всю кращу меблю, яка зберегалася од пана. Біля вікна стояв великий, із зеленим сукном стіл для писання, проти нього величезне крісло; біля ліжка економка сама прибила килим із дрібними квіточками, а в кутку поставили красиву з карельської берези шафу.

— Дуже вам дякую, що ви потурбувалися, з таким смаком обставити мою кімнату,—промовив завідуватель.

Настасія Павловна сяла.

— Сідайте в крісло.

Завідатель сів. Настасія Павловна теж присунула собі стілець. Під впливом вечора й спогадів, їй схотілося оповістити про свої муки, про одноманітне життя. Досі вона не могла нікому нічого сказати.

— Ви не знаєте, як нам тут живеться. От я... Я ще ж молода жінка, чоловіка не маю вже сім років, а хто тут є... Чи може скажете, що підеш тут у театр? Та що там довго говорити, як згадаєш молодість, так стає шкода чогось, невимовно шкода, а сама собі здаєшся старою. 1 хочеться вернути час, коли була дівчиною... І, повірите,—Настасія Павловна зовсім нахилилася до завідателя,—що якби те все повернулося, то не була б така дурна. Ні!

Настала мовчанка. За вікном стояли мовчазні темні осики. Літній із дзвінкою тишою вечір заносив слова кудись далеко, далеко. Настасія Павловна закам'яніла і ніяково посміхалася. Вона сама дивувалася своїй щирості. Чому раптом вона стала така відверта?

— Ви тільки не подумайте, що я в вас закохалася або-що. Це я так з дурного ума,— почервонівши, промовила вона.

— Я вас розумію. Справді, роки йдуть, їх не вернеш. Після того, що ви сказали мені, вас шкода. Тепер мені хочеться сидіти і мріяти.

Завідатель, справді, замріявся. Майже позасвідомо він обійняв економку.

— Та що ви?—ніяково відповіла вона; але, почувши в собі прилив ..безмежної" ніжности, тихе приємне хвилювання, вона пригорнулася, до нього. їй було так гарно, що від щастя й радости хотілося плакати.

За дверима хтось голосно зачмихав і, не стерпівши зареготав. Вся краса, щирість цієї хвилини зникла раптом і не вірилось, що вона щойно була. На обличчі Настасії Павловни з'явився холодок ділової людини. Вона спокійно встала й пішла до дверей. Вони були трохи відчинені. Це була необачність. Коли Настасія Павловна виглянула, то не побачила нікого. У темряві чулося, як хтось хутко збігав по східцях. Настасія Павловна байдуже поклонилась і сказала "на добраніч".

Завідатель устав, походив по темній кімнаті, потім засвітив лямпу і одчинив вікно. Із двору хлюпнула тихенька чиясь розмова. Завідатель вийняв із саквояжу товстий зошит, розгорнув його на столі і почав писати:

"23 липня.

Безмірна радість охоплює мене. Тут така глушина, такий непорушний спокій, що ще яскравіше вибухне те, що я зроблю. Мені здається, що в

цьому закутку, без всяких перешкод, діти стануть справжніми революціонерами. Бідні діти, мені завжди їх шкода, вони не мали щастя пережити найяскравіший момент нашої добиі Хіба можна одними оповіданнями збудити й виплекати те захоплення, що позасвідомо робить людину революціонером? Хіба можна стати революціонером, не переживши революції? Звичайно, ні. Правда, я й сам, уявляючи дитячу

революцію, думаю, що вона буде похожа трохи на якусь буфонаду, але хто і коли відкидав велике значіння театру, та ще такого, коли певної межі між ним і життям ніхто не наважиться зробити? Дорогою я передумав дуже багато і тепер я можу сказати, що свою думку виносив,—всі деталі для мене ясні. Цікаво, як поставляться такі, як Настасія Павловна. Вони подумають, що я божевільний. На мою думку, достанеться найбільше економці; цю породу людей ніде не люблять залежні від неї, бо добробут кожної економки грунтується на скрині, до якої попадає половина чужого цукру, сала, крупи. Мені довелося чути дещо, коли гурток дітей розмовляв, не бачачи мене.

"Тут особливо потрібна революція, давно вже час струсити це болото. Ні, справді, що можуть дати дітям трухляві діди, або такі сантиментальні панночки, як ця молода Люда. Вони можуть тільки вимуштрувати, в кожну голову дитячу вселити страх перед своїм авторитетом, примусити дітей критися, ховатися з своїми думками. гА хіба можна виховувати дітей не знаючи такої багатої на іні-ціятиву, фантазії, вдачі? Підчас майбутьої дитячої революції кожна дитина почуватиме себе хазяїном, а не якогось Онисима Карповича, вона не боятиметься нікого, натура дитяча розкриється, покаже найтаємніші свої думки. Один день дасть їм досвід багатьох років!

"Діти, переживши надзвичайні хвилини, та ще при їхній фантазії, що сприймає умовне за реальне,—зрозуміють те, що лише можна зрозуміти досвідом і коли виростуть вони, то навіть, заплющивши очі, самим почуттям, вони можуть сказати, чого треба стерегтися, найбільша спокуса буде запорукою їхньої стійкости, бо не знайдеться нічого в світі, шоб примусило їх зрадити себе. Воістину— хто не пережив революції— той не революціонер.

"Звичайно, я буду обережний. Треба так робити, щоб жоден зубр з учителів нічого не знав, щоб гнів дитячий упав на їхні голови несподівано. Я поволі підготовлятиму дітей і одійду осторонь, коли буду непотрібний." Завідатель загасив лямпу. З великих радощів, що розпалили йому кров, він спрожогу вскочив на ліжко.

Раптом почувся великий вибух. У завідателя над лобом волосся змокріло. Здавалося, що затрусились стіни і розвалюється будинок. Деякий час завідатель не міг зрушити з місця. Лише коли все затихло, коли луна далеко в лісі вмерла, він встав і похитав ліжко, бо добре пам'ятав, що вибухнуло тоді, коли він ліг. З-під залізних ніжок випали спалені пробки. Іх там, напевно, поклали вихованці. У кімнаті було повно диму, як після ракети.

Люді обрид город. Вона його не то, що не любила, а просто не знаходила в ньому нічого гарного. Вона народилася в місті. Батько її був почтово-телеграфний чиновник, він рано вмер, і Люда жила спочатку з матір'ю, потім мати отруїлася, її довів до цього молодий, розбещений офіцер, в якого вона закохалася. У день смерти матери Люді йшов тринацятий рік. До того часу вона вчилась у гімназії, але, як осиротіла, то дядько, що взяв її до себе, як опікун, примусив глядіти своїх дітей, мити підлогу та поливати квіти. Яле й тоді Люда нишком, тихенько, щоб ніхто не знав, читала на кухні книжки. Як тільки покоївка засипала, вона запалювала каганчик і сиділа до другої і третьої години, перегортаючи сторінку за сторінкою. Вона сама не помічала, як проходив час. Спіз півнів лякав її, і вона гасила лямпу, боячись сердитого дядька. Тоді Люда перечитала дуже багато. Найдужче зона полюбила Тургенева. І потім через кілька років, коли поступила одночасно і на педкурси і за реєстраторшу у Виконком, покинувши родину свого дядька, вона не кидала думки виїхати з города. їй здавалось, що вона в глушині знайде інших людей, бо в місті всі, на її думку, були схожі на її дядька та на його жінку, що майже що-тижня била Люду.

Кінчивши педкурси, вона поїхала в дитбудинок. Найбільше їй став до вподоби Фомич. Вона з ним любила сидіти в кімнаті, любила слухати, як старий розказував, як і коли клює риба, коли немудрими словами малював їй ніч, вохку річку, ті думи, що їх так багато проходить, коли сидиш уночі самотній. Оповіданнями заслухувався і Коля, що завжди, коли був вільний, сидів у Фомича. Колині оченята горіли радістю; він, слухаючи Фомича, боявся заворушитися.

І ніколи не обридали ці оповідання, іщо-разу Люда, дивлячися на Фомича, думала: "Ніхто так не розуміє природи, як цей звичайний, сірий, лякливий надзиратель. Дж чудно."

Настасія Павловна цікавилася тим, що робиться в кімнаті старого вчителя, посилала підслухувати хлопців, але зовсім розчарувалася, навіть розсердилася на хлопців і прогнала їх, коли вони натякнули на обіцяний, цукер, розказавши все докладно.

Люда потоваришувала з Колею, називала його Ба-ришнею, але це в неї звучало ніжно, без іронії, не так, як у Сеньки. Вона давала читати Колі книжки, часто сама прочитувала з ним вірші. Коля мав товаришів, яким розказував, що читав, або чув від Фомича; згодом він приєднав їх до себе. Разом із ними він ходив до Людміли Петровни.

Одного разу сам Коля засидівся в учительки.

Вже' було пізно, коли в молельні хтось жалібно, навіть не по-людському, застогнав. Застогнав голосно, пронизливо. Коля затремтів, притулився до вчительки, немов шукаючи захисту, але й сама Люда щільніше закуталася в хустку. У будинку вже всі спали, і крім їх двох, нікого не було в кімнаті.

Раптом хтось застукав у двері.

— Можна ввійти?—почувся немов би знайомий голос, але не можна було пригадати, де саме його чули.

Люда встала і пішла. З нею пішов і Коля. Він боявся, хоч на крок відстати від учительки.

— Хто там?

— Та це я.

— Хто?

— Та це... куховарка, Христя,—цокаючи зубами проговорив Коля.

Одімкнули. У кімнату ввійшла перелякана Христя.

— Ви чуєте?

У молельні вив, скиглив, стогнав нелюдський жалібний голос. Коли ввійшла куховарка в кімнаті повеселішало, більше стало живих людей. Люда вже заспокоїлася і напруженно прислухалася.

Христя утерла краєм хустки очі.

— Колю!—Тримтючи ще, але посміхаючись, промовила Люда.—Знаєш, що то? Яж тепер я догадалася. То чи пугач чи сич.

— Гріх вам великий сміятися і так говорити. То жиза душа по-свойому богу молиться, а ви регочете... сорому у вас нема.—Христя сердито стукнула дверима і вийшла.

Люда провела по коридору Колю, що все-таки боявся іти сам. Повернувшись у кімнату, вона не могла заснути, бо за стіною дзвенів глухо, чавунно плач. Люда взяла книжку і сіла на корзинці, де лежала її білизна. Настасія Павловна не дала нічого, крім поганого столу, на якому на кухні сікли м'ясо, та поламаного ліжка. Не читалося. Загасила лямпу і, схилившись на лутку, заснула.

Укочі, коли важко й душно розтоплювалася темрява, в коридорі під чиїмись кроками рипіли половиці. Обережні кроки спинялися біля Людиної кімнати, і це було майже що-ночі, як тільки гасло світло. їх чула іноді крізь сон, у своїй кімнаті Настасія Павловна, що у ос-танього часу частенько гуляла між старими липами із завідателем допізна.

Уночі, проти неділі, Настасії Павловні не спалося. Вона думала про своє одиноке життя і навіть плакала.

Вона марила про щось невиразне, непевне, але приємне й солодке.

Раптом почулися обережні кроки і на цей раз стали біля її дверей. Настасія Павловна хутенько —витерла очі і обережно одчинила двері. Вона не була боязка страх вона загубила, коли їй довелося їздити на буферах, лише підмостивши лантушок з сіллю.

Коли вона вийшла, в темряві її хтось міцно обійняв за стан і намагався звалити. Настасія Павловна від несподіванки і слова не вимовила.

— Це ви, Романе Тихоновичу?—спитала, нарешті, вона думаючи, що жартує завідатель.

Ніхто не відповів, лише стискували міцніше руки. Настасія Павловна—сильна і міцна,—ловко крутнувшись, вислизнула з обіймів. Почувши, що супротивник недужий, вона вловила його за руку і, напруживши всю силу, потягла в кімнату. Заперла двері. Похапцем засвітила лямпу.

Перед нею стояв, із розкуйовдженою головою, рудий Сенька. Він заморився, важко дихав, очі палахкотіли, тіло тремтіло. Він почервонів, із гнівом і з хтивістю дивився на економку, що стояла в одній сорочці, крізь яку просвічувало повне тіло.

Настасія Павловна навіть сіла на ліжко від сміху.

— Скільки тобі років?

Сенька теж посміхнувся: його червоний, широкий і пухкий рот зігнувся і прорізав борозни на щоки.

— Сімнадцятий. А в будинку записано чотирнадцять. Я збрехав, а метрики в мене нема,—потім, раптом злякавшись своєї правди, він змовк.

— Я чого ти мене душив?—Економці хотілось почути щось вульгарне. Вона дивилася на хлопця випи ливо, шукала будьякої риски, шо була б хоч т

приваблива, але Сенька був рудий, в ластовинні, як сорочаче яйце, худорлявий і високий не в міру. Обличчя йому стало бліде, червоніли тільки великі незграбні вуха. Сенька був капловухий.

— Та й гидкий який,— подумала Настасія Павловна. Ій стало навіть огидливо бути в одній кімнаті з цим хлопцем. І вона, не чекаючи відповіди, взяла його за вухо так, як беруть гидливі жінки в руки мишей, і вивела за двері.

— Пішов вон, вон! Потворо нещасна!—і вдарила хлопця рукою по обличчі.

Сенька заплакав глухо і істерично. Настасії Павловні' його стало трохи шкода, та, проте, вона заперла кімнату і лягла спати.

Після цієї ночі були теж кроки в коридорі, і луна котилася од них однакова, але вони спинялися біля Людиних дверей. Після цієї ночі люта злість душила Сеньку, він злився на економку і задумав на ній пом-ститися.

Коли ввечері, у неділю, Настасія Павловна вгощала чаєм із варенням учителів, то вся вода в самоварі була неможливо солона, чаю ніхто не пив. Сенька не облишив своєї думки. Чай став початком його помсти. Сенька навіть не цікавився словами завідателя, що були в усіх дітей на думці й на вустах.

Сенька вставав що-дня рано і біг у стару комору, де складалося борошно. На третій день йому пощастило вловити мишу.

Він сховав у кишеню її, украв з кухні глибоку залізну миску та сірників і зник аж до обіду в ліс. Об обід він прийшов у їдальню, обід того дня чогось затримався, він зчинив гармидер із своїми товаришами, що були вже давно ладні на бешкет.

Вихованці повсідалися на столах, здобули миски й барабанили по дні ложками. Колина група трималася осторонь.

— Пора обідати, їсти хочемо. — Кричав Сенька. Куховарка Христя тричі похапцем перехристилася і втекла.

— гА ви чого не барабаните?—спитав Сенька в Колі.— На ось тобі, Баришня, ложку й миску.

— Одійди, я не хочу.

— Хлопці. Він не хоче,—гукнув на своїх товаришів Сенька.— Меншовик, меншовик,—загула громада,—ми йому дамо!—І кинулися були до Колі, але в їдальню зайшла Настасія Павловна.

Це що таке? Мовчать!—Вона була дуже сердита і криком своїм перелякала і Сеньку. Всі замовкли.— Зараз будете обідати.

Прийшла Христя, щоб сипати борщ. їй почав допомагати Сенька. Він непомітно, коли куховарка одвернулася, вкинув в ополоник з борщем розварену мишу. Миша впала в миску.

Хтось крикнув здивовано:

— Миша!

Потім хтось пальцями взяв її за хвоста, але вона одірвалася і впала знову в миску. Тоді всі побачили, що вона розварена.

— Мишами нас годуєте, мишами!—кричав Сенька. Настасія Павловна поблідла й підійшла до миски.

Починався лемент.

— Де вона?

Хтось кинув мишу на економку, за мишою полетіли ложки. Кухарка вдруге втекла. Настасія Павловна зойкнула, бо вона дужче над усе боялася мишей. Вона втекла, за нею котився зухвальний регіт.

Настасія Павловна вибігла з будинку шукати Романа Тихоновича. Вона вірила, що завідатель усмирить хлопців, і таких, як Сенька відправить у колонію для дефективних дітей. Найшла вона завідателя біля ставка. Він сидів на товстій зрубаній осиці.

— Романе Тихоновичу!—Довелося кілька разів повторити, щоб він її почув.—Ви знаєте, що робиться. Ніякої мені поваги, насмішки одні,—і вона оповіла все докладно...

Завідатель подивився на неї.

— Це все добре.

Настасія Павловна подумала, що він жартує. Вона миролюбно сіла біля нього. До них ішов збентежений Онисим Карпович. Рідке волосся на скронях розвивалося од пестливого вітру, ніс почервонів. Ішов Онисим Карпович чудно, не так, як личить старій людині, підскакував і зовсім не дивився під ноги: через це він один раз спіткнувся, а другий раз, уступивши в калюжу, яких біля ставка було багато, набрав повний ботинок води.

— Це чорт зна що,—ще не підійшовши, кричав він.— Мені сьогодні ті халамидники поламали ввесь мій тютюн, все гудиння постягали з мого городу. Вся праця загинула. Вся. Я з пересердя вдарив одного, і не вдарив власно, а тільки торкнувся рукою, так вони, як почали мена грудками, так насилу втік. Дивіться...—Онисим Карпович нахилився, показав над бровою червону пляму, що що-секунди росла.

— Та ще хоч би мовчки били, а то всі, як один кричать: "ми тобі покажемо, як навколішки ставить; скоро ваше царство кінчиться".

Завідатель нервово сіпнув плечем.

— Д ви їх навколішки ставите?

— їм цього мало, їх треба бити, бити, різками, різками, отак, отак,— Онисим Карпович махав рукою і присідав.

Роман Тихонович примружив очі, плюнув на бік і, не сказавши ні слова, пішов до будинку, залишивши Настасію Павловну та Онисима Карповича біля ставка.

Між липами, в помереженій тіні, пролунав гучний постріл Завідатель звернув до лип.

— Д це ти, Колю. Що ти тут робиш?

— Вчуся стріляти. Я зробив собі пістоля.

Пістоля було зроблено із гільзи берданки, що прикріплялася мідними обручками до дерев'яної ручки, виточеної і оздобленої горорізьбою. Курок зводився гумкою. Коля найшов гільзу випадково біля будинку, а все інше зробив сам. У хлопців він виміняв за тютюн, що позичив у Фомича, пороху, а дроб повиливав із олова.

Біля однієї липи він поставив дошку, де обкреслив вугіллям коло. Перший раз не влучив, хоч стріляв на дві сажні.

— Ну що, як стріляється?

— Нічого тільки оддає дуже, руку сіпає.

На постріл позбігалися ще вихованці. Вони всі цікаво оглядали пістоля.

— Ним і розстрілювати можна?—спитав Денько, невисокий кремезний хлопець із підстаркуватим обличчям.

— Я чом же?

Денько потоваришував із Сенькою. Вони обидва були із міста "блатниє", "свої", як їх тут називали. 1 відзначалися між товаришами тим, що могли говорити незрозумілою мовою. У місті вони зазнали всього. Про їх пошепки говорили (голосно боялися), що вони крали, що в Деньки шрам на виду від кари за крадіжку, про

Сеньку ще казали, що він жив із повією тринадцяти років.

Ці два хлопці одійшли і про щось заговорили своєю мовою. Коля підозріло подивився на них, сховавши в кишеню пістоля. У цей час до юрби прибіг вихованець. Він урочисто махав хусткою і закликав товаришів до класи.

Безперечно, що в межах будинку школи щось творилося нове.

Колись десяток літ тому, в цім будинку., що білою фарбою та колонами нагадував про бали, легенький флірт, безтурботно точилося життя людей, які нічого не робили, лише пестили себе на канапах,

приїжджаючи в маєток дуже рідко грати довгими, нудними ночами із сусідами на гроші, яких вистачило-б на тисячі голодних. Потім обурена тисяча, а, може, дві, три, багато без кінця, розбили маєток, посідлали панських скакунів...

І після того на клумбах, що раніше заростали квітами із теплих країн, квітами тендітними і м'якими, як оксамит, росли жорстокі, як мозолі, бур'яни: суха щериця, лобода та колючий будяк. Від більшости будинків, кухонь, людських, стаєнь, кращих, ніж школи на селах,—залишилася червонувата цегла, що її не встигли вивезти селяни. В оранжереї горді пальми позамерзли, листя їхнє поскручувалося, а згодом і погнило; од них залишилися лише товсті потворні жалістиві стовбури. Тепер від білої тріумфальної брами, через яку тисячу вісімсот якогось року проїздив імператор, навідуючися в гості до свого фаворита, тяглася алея пеньків, так низько спиляних, що немов би то росли білі величезні гриби серед зеленого килиму.

Все змінилося, але все те не диво, все те можна було віщувати, будучи при здоровій пам'яті; не можна було чекати, що Роман Тихонович, завідатель дитбудинку, збере школярів, порадить їх іти війною на вихователів. Не можна було чекати, що він сам скаже:

— Беріть ножі, палиці, вас сила, ви переможете!

Але сталося так. Бо Роман Тихонович не міг інакше думати. Після демобілізації йому пощастило скінчити інститута; і там, у схоластичних стінах, де й досі промовляють професори, що багато знають та мало кажуть, народилася така своєрідна метода виховання. Це був глум із старої і, можливо, непотрібної "aita mater".

В інституті читав доповідь про цю методу студент Роман Ґотар. Ніхто з ним не погоджувався, навіть кепкували з нього, за винятком його товариша, що свято вірив у хист Романів. Товариш разом із ним скінчив інститута і поїхав на Поділля завідателем теж дитячого будинку, що

розташувався в колишньому манастирі. Роз'їжджаючися, товариші один одному слово дали, що листуватимуться і ніколи не зрадять своєї ідеї.

Завідатель пригадав свого товариша, стоячи на парті, серед учнів класи. "От, якби він тут був та подивився, яким ентузіязмом горять очі дітям"—подумав завідатель. Діти живо, метушливо, бадьоро розмовляли між собою, дехто намагався злізти на парту і відтіля говорити промову.

Деякі з учнів устигли стягти із столу в кухні ножі, озброїлися ними і перерізували мигкотінням сонячні широкі смуги, що тяглися від західніх вікон. Дехто задумливо пообпирався об палиці, кійки, не сходячи з місця. Коля між своєю дев'яткою, що полохливо позирала на верховодів—Сеньку та Деньку, щось тихо говорив і держав руку в кишені,

— Ну, я своє зробив, хлопці, правда?—спитав завідатель.

— Зробив, зробив! —по-товариському одгукнулися хлопці, а коли Роман Тихонович виходив із класи, якийсь голос додав;—котись ковбаскою.

На місто завідателя на парту зліз Сенька. Він незграбно п'ятернею пригладив волосся і почав радити хлопців почати з арештів.

Говорив він приблизно так, коли викреслити лайку: "Товариші! Ми. товариші, знаємо. То єрунда, що говорив Роман" (дехто засміявся, що Сенька так фамільярно обізвав завідателя), "нам треба що? Ого-го. Товариші, ми ж знаємо, що робити!—заарештувати всіх (почулися слабі голоси "не всіх", "дурень", "як"). Усіх, усіх і завідателя не помилувати, миж не дурні. (Сенька постукав пальцем по лобі). Як заарештуємо, то баб посадовим нарознь пограємся з ними (за винятком дівчат, всі зареготалися, але все-таки цього не ухвалили), а мучителя Нисима в штаб Духоніна. От, у Баришні і ліворвер єсть. На цім слові Сенька вскочив з парти, підбіг до Колі. "Дайош сюда шпалер".

— Не дам!

— Що? Та я тебе...

Але Коля розсердився і збив із ніг Сеньку, це всім подобалося, бо Колі було чотирнацять років і Сеньку ніхто досі і пальцем не чіпав, вважався він "силачем".

Підбіг Денька.

— Ти що розбиваєшся. Оддай!

Коля хитро посміхнувся, вийняв свого пістоля і направив на Деньку.

— Тікай, заряжений.

Денька засопів, схилив голову на бік, зморщився, але відійшов.

— Не бійся, не бійся. Не вбиватиму.

Коля підняв угору пістоль і вистрілив; потім кинув його Денькові, що підняв і послав маленького хлопчика за порохом і дробом.

— Я тобі дам!—посварився на Колю Сенька, але йому зараз було ніколи. Він знову зліз на трибуну і продовжував:

"Да. Так, значить, не то, що на понт брать, а таки справді на мушку. А тоді, ребята, заберемо харчі, ковдри і все барахло і дайош хто куда". Сенька від задоволення ляснув пальцями і засвистів, "конешно, хто хоче, зоставайся тута".

Сенька трохи подумав, слів більше в голові не було. "Можна кінчати".

Він зліз.

Його промова вразила всіх неоднаково, які думали, що розстрілювати нікого не треба, а Коліна група зовсім мовчала. Після тиші, що в ній згучали Сеньчині слова, почалися розмови. Обмірковувався арешт завідателя.

— У нього, мабуть, ліворверт є.

— Нема. Я його питав,—відповів Сенька.

— Так йому й повір.

Коля метушливо подивився, чи за ним ніхто не стежить і виліз через вікно з класи. Він пішов до Люди.

Вчителька щось шила, тихенько собі наспівуючи. Останні дні в дитбудинку були нудні, роботи не було, ні практичної, ні бесід. Фомич з Колєю на дозвіллі ходив і вночі і вдень на річку. Заняття припинив наказом за своїм підписом завідатель. Люда навіть заходила до Настасії Павловни, але розмови були холодні, нещирі, офіційні: розмовляли загальними фразами про погоду. Коли заходило сонце за хмари, то Люда говорила:

— Яка темна хмара.

— Умгу,—підтверджувала економка, немов у неї був повний рот хліба.

Далі розмови не заходили. Пробувала Люда побалакати з Онисимом Карповичем, але старий вчитель був не той, що спочатку. Він ходив знову одягнений брудно і Люда його не цікавила; до того часу, поки йому не розруйнували городу, він зранку до вечора порався біля тютюну, пасинкував, обсапував.

Люда відразу кинула своє шитво, як побачила Колю. Але Коля стоїть, хмурить брови і зовсім не такий, як завжди. Потім раптом кидається до вчительки, бере її руки і каже:

■— Людмило Петровна, тікайте відціля. Тут такі погані хлопці, вони таке коять.

— Що ти, чого я тікатиму?—Вона не знала, що саме має бути, але постріл у класі її трохи потривожив, проте, вона думала, що діти, як діти, і вони тільки граються.

— Тьотю.—Колі на очах виступили сльози.—Тьотю, доберіться до міста, бо в нас тут хто зна, що буде.

— Та нічого не буде, діти пограються й усе,—лагідно промовила Люда. Коля сперся на лутку і мовчки дивився у вікно.

Денька набив пістоля і тримав у руці. Він був ватажок дітей.

Коли смеркло, діти тихо вийшли з класи, в хвості пленталися дівчатка, вони із захопленням чекали, що буде далі. Вийшовши з класи, діти держали останню нараду. Вчителі—Онисим Карпович, Фомич, що ночував сьогодні в будинку, і інші лягали спати рано, бо літні ночі завжди короткі. Вчителі нічого достеменно не знали, що затівають вихованці. Завідатель їм сказав, що дітям треба дати відпочинок і припинив роботу. Одна лише Люда зрозуміла із слів Колиних, що щось готується надзвичайне.

Взагалі в будинку був спокій, почувалося, що мешканці дрімають на ліжках під теплими ковдрами, слухаючи колискові пісні цвіркунів.

Діти нікого не зустріли йдучи до Настасії Павловни. Економка ніколи не запирала дверей. Діти потихеньку, але сміливо відчинили двері, шепчучи і радісно хіхікаючи, один по одному заходили в кімнату. Настасія

Павловна із здивованням і ляком дивилася, як зникала її затишна обстановка від дитячих постатей.

— Геть, геть, відціль!

На відповідь почувся глузливий сміх, але ніхто не підходив до економки. Кожен милувався із цієї хвилини і глузував із безсилля економки.

Настасія Павловна не вставала з ліжка; напевне, соромилася. Вона спочатку думала, що діти прийшли вимагати, щоб їм удруге готували чай, бо вечірні самовари давно загасли; але напружена мовчанка, злора-дісні очі Сеньчині, чмихання, нахабні пози дітей, що ніби говорили "а-ну, займи нас", налякали економку.

— Геть відціля. Геть!—Настасія Павловна стримувала себе, щоб від злости не розплакатися.

— Не підем, а, як підем, то й тебе візьмем із собою.— Зухвально сказав Денька.

Д Сенька підійшов, зірвав ковдру. Настасія Павловна почервоніла, а деякі хлопці соромливо заплющилися.

— Ну, вставай. Чого лежиш? А то, от бачиш.— І Денько показав пістоля. Настасія Павловна, тремтячи шукала черевики; найшла, взула їх, хотіла надягати сукню. Сукню Денько вирвав із рук.

— Це буде довго, бери з собою ковдру, ти арештована.

Настасії Павловні хотілося кинутися на хлопців, але лякав пістоль і довелося піти їй з кімнати. Економка що-разу оберталася і бачила мідну цівку пістоля.

— Іди на гору.

Настасія Павловна пішла східцями на горище, де були лише чулани дитбудинку. Коли їй забивало дух, бо східці підіймалися круто, і вона становилася, хтось із хлопців махав перед її очима ножем, що здавався їй кінджалом, а інші підштовхували повне тіло колодочками та палицями. Нарешті, арештовану довели до чулана, вштовхнули її туди, заперли двері й поставили двох вартових.

Із шумом і грюком вихованці побігли наниз. Арештували кожного з учителів окремо. Арешти з усіма обійшлися безпечно; звичайно, кожен з учителів поводився відповідно до своєї вдачі: Фомич зляку пустив дві сльози і так зворушив учнів, що якби не Сенька, що ворогував на всіх учителів, то вони б його не заарештували, Онисим Карпович становів опір, але коли над його лисою головою виріс цілий ліс палиць та ножів, то й він пішов на гору, до своїх колег; інших двох вчителів, що були зовсім непомітні в школі і жили в одній кімнаті; вихованці обдурили сказавши, що в чулані їх чекає завідатель. Правда, цих двох учителів трохи здивував пізній час, можна були побалакати вранці, але не послухати завідателя, це значить, на їхню думку, втратити посаду.

Покінчивши з учителями, вихованці кинулися до Люди. Вони вже всі захопились і їхні серця дрібним стуком раділи перемозі. До Люди вихованці йшли з піснею.

Коля, що сидів у кімнаті вчительки, почувши пісню, вискочив за двері. Він даремно віддав пістоля. Хлопці наближалися так дико, що кухарка Христя злякавшися, втекла з кухні, де мила ложки, в свою кімнату. Вона із середини заперла двері на важкий замок, що колись висів на панських амбарах.

Не доходячи до молельні, хлопці змовкли. Коля стояв, витягнувши вперед голову. Хлопці порівнялися з ним.

— Куди ви?—хрипко спитав Коля.

— Я тобі яке діло?

—• Я знаю. Я вас не пущу!

Біля Людиної кімнати був невеличкий прохід, де коридор згинався праворуч, Коля стояв по середині проходу, в руках він держав прогонич.

— Не підходьте!—кричав Коля. Хлопці одубіли і не сходили з місця.

— Що ви на нього дивитесь?

Коля замахав палицею. На шум вийшла стурбована Люда.

— Колю, пусти їх.

Яле Коля не чув. Він вже когось ударив, бо чувся плач. Денька вийшов наперед.

— Пусти, а то стрілятиму,

— Стріляй: в мене не влучиш, а тобі руку одірве. Почалася суперечка. Сенька хитро оглядався і, як

Коля одвернувся, він метко підскочив до нього. Коля крикнув і упав на долівку. Сталося це так раптом, що лише Денька і ще кілька його товаришів помітили все, а задні нічого не бачили. Вони тиснули передніх.

— Що ти зробив?—крикнула Люда, але її крик зник у тупотінні і лайках дітей. Всі рушили до неї. Колю топтали. Тільки тоді, коли кинулися всі до Люди, він поповз до молельні, фарбуючи долівку.

Люду охопило багато рук. Вона вирвалася, хоч волосся її розпустилося і сукня порвалася. Вона побігла до Колі.

— Діти, що ви зробили?

Дле Коля лежав у темному кутку і його ніхто не бачив. їм усім думалося, що Люда тікає.

— Стріляй. Стріляй її!—кричали голоси.

Натовп схопив і одтиснув Люду. Хтось помітив Колю в темряві.

— Що, відпочиваєш? Коля застогнав.

— Ич, приставляється.

А Люді вже скрутили назад руки і гнали її нагору. На східцях Люда зустріла завідателя. Він спитав:

— Що, ви не корилися їхньому законові?

Люда пройшла мовчки. Ледве за нею зачинилися двері, як у чулан вштовхнули Романа Тихоновича. За дверима чулися розмови, хтось промовив:

— М, всеж-таки, треба було окремо баб посадовити!

В чулані було зовсім темно. Люду і завідателя арештанти зустрічали радісними вигуками. У темряві ховалися постаті і голоси линули, немозі з чорної порожнечі.

— Що, не видно нічого?—спитав Онисим Карпович.— То, по-первах, потім очі звикнуть.

Згодом вже виднілося вікно, забите фанерними дощечками.

У чулані було душно, пахло чарствим хлібом і старою білизною. Настасія Павловна сиділа на старій драній циберці, а інші на долівці.

— Мені душно,—пожалілась Настасія Павловна. Завідатель вибив з вікна одну дощечку, крізь дірку

полився струмок свіжого повітря. Фомич висунув голову у дірку.

— Хороша ніч на сома. Темна...—і тяжко зідхнув.

— Кому що, а тому соми. Ось посидимо тут день, два... Я колись сиділа. В мене сіль тоді забрали. Знаю, як це... Тай холодно ж як. — Настасія Павловна щільніше закуталася в ковдру.

— А скажіть, Романе Тихоновичу,—говорив Онисим Карпович,—їй-богу, я прожив вже немало, а такого ще не бачив. Що воно буде?

— Тепер я вам можу дещо сказати. Це все зробив я.

Всі мовчки переглянулись, тільки економка здивовано скрикнула.

— Я вам не буду казати, чому я це зробив, бо ви мене не зрозумієте, але, будьте певні, що, щоб не було, а діти від цього матимуть велику користь,—завідатель посміхнувся, але посмішкою йому ніхто не відповів. Настасія Павловна, що сиділа близько від нього, одсунулася і її рух казав, що від такої людини, як завідатель, всього можна чекати.

Люда, що досі мовчала, засміялася; принаймні, всі так подумали, але вона плакала.

— Користь, користь. Я ви знаєте, що одну найкращу дитину зарізали. Знаєте? Чи ні?

Завідатель зблід, це помітили всі, він ніяково рукою пригладив волосся. Всі повернули на його бік голови, але він мовчав.

— Кого це?—сумно поквапливо спитав Фомич.

— Колю,—ледве промовила Люда.

— Господи, господи,—хитав головою Фомич. Всі чули, як шаруділи на долівці по пилюзі сльози. Фомич плакав. Його заспокоювали, але це не допомогло; він заголосив, його плечі спалися.

— Не галдеть!—гукнув вартовий за дверима.

Заарештовані почували себе погано. Вже довелося вибити всі дощечки, щоб вистачало повітря. Кімната була маленька, не більше, як на два кубічні сажні, а заарештованих сиділо аж сім чоловіка. Спочатку вчителі мовчки ніч зоріли, потім розказували анекдоти, хтось жартував, що переміна обстановки гарно впливає на почуття, що, мовляв, з'являються нові враження тощо.

Настасія Павловна із зідханням, що з'являлося в неї повсякчас, розказала кілька веселих пригод із свого життя, коли ще вона була спекулянткою. Онисим Кар-пович, як найпрактичніша людина, вмостився на лутці, згорнувшись калачиком, і захропів, коли вдруге проспівав єдиний в будинку економчин півень. Мовчали лише Люда та Фомич.

Яких тільки думок не було в арештантів. Усім було трохи чудно, що їх, дорослих людей, заперли в чу-лані маленькі хлопчики: про це було соромно признаватися.

— Д що, якби вибити двері,—після мовчання запропонував плохий Фомич.

— Руйнувати майно. Та я певен, що незабаром діти самі нас випустять.

— Та тут двері дубові. їх не виб'єш,—безнадійно промовила Настасія Павловна.

— Шкода вам дверей. А дітей не шкода, хіба ви думаєте, що хлопці сидітимуть, склавши руки? Повірте мені, що вони розгромлять будинок. Заберуть, що є найкоштовніше, втечуть у місто, а там перепродадуть простині, ковдри перекупкам за безцінок,—хвилювалася Люда.—Тут такі, як Сенька, повбивати можуть і нас

— Ой, як страшно,—сказала економка.

— Дт, ви перебільшуєте,—завідатель махнув рукою.

— Побачимо.

У цей час під низом почувся вибух.

— Починається, як справжня війна,—із жахом промовила економка. Вона боялася вголос сказати, що це постріл в її кімнаті, хоч знала напевне.

— Підождіть, ще не те буде,—відказала Люда.

За кілька хвилин чулося, як бігли десятки ніг нагору.

— Чи це не по нашу душу. Ще душогуби постріляють,—щільніше закутуючись в ковдру, турбувалася економка.

Дле діти бігли не до цього чулану. Бо тут цукру та простинь не було. Чулося, як розчинилися двері суміжного чулану, як раптом залили ввесь будинок крики і внизу десь брязкотіли шибки.

— Ну, що? Тепер бачите? — спитала Люда. Завідатель обійняв голову руками.

— Та хіба я думав?— Хіба я думав?— говорив він. Йому було тяжко, що діти, на яких він покладав стільки надії, не зрозуміли його.—Що ж мені робити? Давайте виб'ємо дзері.

Дле дубозі, міцні двері не піддавалися, а сокири в чулані не знайшлось.

Завідатель зігнав із лутки Онисима Карповича, що не прокидався, а сам заглядав униз. Чулан містився

на третьому поверсі, земля була далеко, але можна було, перейшовши по маленькому карнизу, дійти до ринви і по ній спуститися на землю. Побачивши, що хоче робити Роман Тихонович, економка, зойкнула, попрохала води, сказавши, що вона може зомліти. Ллє води не найшлося і Настасія Павловна не зомліла.

На дворі благословлялося на світ. Повітря бліднішало.

Завідатель розувся, скинув піджак і ступив на карниз. Перед очима трохи все замерехтіло, як літнє повітря, але тільки на один момент. Завідатель трохи постояв і рушив далі. Вчителі всі, спершись на лутку, стежили за ним. Економку, що найдуже цікавилася, хтось придавив і вона закричала.

— Мовчіть, а то вб'ється.

— Де там вб'ється, він лазить, як у цирку.

Завідатель безпечно доліз до ринви і почав спускатися. Ринви були старі і іржаві, залізо скрипіло і гачки висувалися із цегли. Над першим поверхом ринва одірвалася і впала із завідателем на землю.

Вчителі змінилися на виду. Але завідатель встав (він тільки вивихнув ногу), сумно глянув нагору і, шкандибаючи, пішов до входу.

Будинок посірів, багато вибитих шибок чорніли, як ніч, і лише в маленькім вікні Христиної кімнати бли-стів анемічний, як у каплиці вогник. Будинок огорнувся в передранковий туман. На першому поверсі було тихо, але з другого і третього лунали голоси. Завідатель пішов до будинку. Не питаючи, він одчинив двері.

Христя, сидячи на облямованій залізом скрині, спала. А під іконами, осяяними лямпадками лежав Коля. Він тихо стогнав і держав руки на перев'язаному боці. Біля другої стіни червоний від жару непритомний хлопчик марив і говорив щось нерозбірливе.

— Що я наробив? — у розпуці промовив Роман Тихонович. Куховарка прокинулась, і здивовано і трохи злякано глянула на босого завідателя. Вона боялась його після того, як Коля сказав їй, що винуватий у всьому завідатель. Коля підняв голову, і, побачивши завідателя, призирливо з болем одвернувся.

— Шпиталь, справжній шпиталь,—отямившись сказала Христя,— одного ножем зарізали, а другому одірвало три пальця. Бідолаха не давав грабувати. Я перев'язала, як уміла.

Христя і завідатель підійшли до хлопчика, що марив.

— Він у нестямі, аж страшно, прости господи. Мабуть, помре.

— Лікаря, лікаря треба...

Завідатель, не зважаючи на біль у нозі, пошкандибав на третій поверх. Він навіть не помічав вихованців, що побачивши його, стурбованого й страшного, ховалися в темні кутки. Біля дверей не стояло нікого, ключа не було; але, коли завідатель мимохіть зайшов у темряву, то дитячий голос, благаючи, проказав:

— Не бийте, я більше не буду.

— В тебе ключ?

Хлопчик дав ключ. Завідатель одімкнув двері. Всі вчителі, як один зідхнули. Перший кинувся до дверей Онисим Карпович.

— їдьте зараз до лікаря.

У дитбудинку була одна сухоребра шкапина. До села було шість верстов. Онисим Карпович не тямив запрягти коня. Крім того, йому не хотілося їхати.

— Сідайте верхи. Запрягати, розумієте, ніколи, ніколи. Онисим Карпович і верхи не вмів. Тоді завідатель

так розкричався, що в учителя від ляку затрусилися коліна і він швиденько побіг наниз.

Всі розійшлися по своїх кімнатах. Настасія Павловна в своїй кімнаті, схилившись на стіл, плакала—в кімнаті все було перекидано: килим, що висів над ліжком, зник, зникла коробочка з золотими перснями й годинником, що його подарував небіжчик чоловік на день ангела, а це в економки були реліквії щасливих днів молодости.

Завідатель заглянув у інші чулани, де долівка засипалася цукром, борошном, що перемішалися між собою. Від дверей чуланів білою смугою лежала білизна, яку покидали злякані вихованці, побачивши завідателя.

Йому здавалося, що він приїхав у будинок, де щойно бешкетували бандити.

Блукаючи по коридору, він прислухався до тріску половиць, ставало сумно, немов хтось його ні за що образив жорстоко й грубо, не забувалося сумне з при-зирливим поглядом Колине обличчя. Завідатель вийшов на двір. З двору, чудно сидячи на старій коняці, зігнувшись і лякливо тримаючи холку, виїжджав Онисим Карпович.

Завідатель згадав про дітей і пішов у спальню. Всі вихованці удавали, що сплять. Завідатель підійшов до першого ліжка, одкрив ковдру.

— Не займайте,— плачучи промовив хлопець.

— Ото, он порожні ліжка, чиї вони?—показав завідатель на ліжка, що сиротливо стояли без ковдр з одними тонкими матрацами.

Хлопець почувши, що ніхто його не битиме, сказав:

— То Сеньки, то Тихона, а то аж Деньки.

— Де ж вони?

— Повтікали. Ій-бо повтікали. 1 то все вони робили, вони. Ми нічого не займали.

Завідатель сумний вийшов із спальні.

Пройшло два дні. Завідатель не виходив із своєї кімнати, він не міг нікого бачити, бо йому здавалось, що очі кожного говоритимуть йому про його злочин. Крім того, хоч йому лікар і виправив ногу, але вона боліла й досі.

Роман Тихонович сидів на ліжку. Хтось несміливо постукав у двері.

— Зайдіть.

Навшпиньках підійшла до нього Христя.

— Оце вам лист.

Завідатель впізнав почерк свого товариша, що був на Поділлі. Христя не виходила з кімнати.

— Що тобі?

— Та я вам хотіла сказати, що вмер... хлопчик, отой, що одірвало йому три пальці, доктор сказав, що в нього ган..., та забула, як він сказав.

— Коля?

— Ні. Його звали Саша. Коля видужає. Завідатель ліг. Лише перед вечером він розірвав

конверта. Товариш починав:

— Якщо ще ти не робив того божевільного діла, так і не роби.

Благаю тебе не роби. У мене дійшло до того, що діти зібралися за будинком, позносили в затишне місце все, що їм подобалося, і почали ділити між собою. Лише місцева міліція розігнала їх, стріляючи вгору...

— Пізно! —подумав завідатель.

Далі не читалося, за будинком почувся жалібний марш. У кімнату зайшла Люда.

— Ідіть, хоч перед мертвим виправдайтесь.

Роман Тихонович опустив очі, на них були сльози, потім взяв паличку і, спираючися на неї, вийшов із кімнати.